

Stijn van Iersel

Studentnummer: 4086953

Scriptiebegeleider: dr. A.J. van den Hoven van Genderen

Tweede lezer: dr. F. van den Eijnde

Bachelor eindwerkstuk:

Framing in Luthers *Von den Juden und ihren Lügen*

Blok 3, jaar 2015/2016

Aantal woorden: 8091

Inhoudsopgave Framing in Luthers *Von den Juden und ihren Lügen*

Samenvatting	1
Inleiding	2
Methode en positionering onderzoek	2
Theoretisch kader: framing	3
Middeleeuwse context: Anti-judaïsme in de eeuwen voor Luther	5
Wat er voorafging aan <i>Von den Juden und ihren Lügen</i>	8
‘Ich hatte mir wol furgenommen nichts mehr weder von den Juden noch wider die Juden zu schreiben.’	13
De analyse: framing	19
Conclusie	22
Bibliografie	24
Verklaring kennisneming regels m.b.t. plagiaat	26

Samenvatting

Maarten Luther staat hoofdzakelijk te boek als anti-katholieke Reformator. In deze scriptie ligt de focus echter op een hele andere kant van zijn persoon. Het is bij lang niet iedereen bekend dat Luther ook een aantal omvangrijke en vlijmscherpe anti-joodse werken heeft geschreven. *Von den Juden und ihren Lügen* uit 1543 wordt als het belangrijkste boek uit dit rijtje. Dit werk wordt in deze scriptie uitvoerig behandeld. In grote lijnen wordt beschreven wat Luther zoal op de lezer probeert over te brengen in dit werk: hoe is het boek opgebouwd, wat is de hoofdgedachte van de verschillende delen van het werk en wat zijn toonaangevende citaten? Op deze en meer vragen wordt antwoord gegeven. Vervolgens wordt *Von den Juden und ihren Lügen* geanalyseerd met behulp van de framingtheorie van de Amerikaanse sociologen Robert Benford en David Snow. Hierin wordt duidelijk in op welke manier vormen van *diagnostic*, *prognostic* en *motivational framing* zich voordoen in Luthers werk. Uit die analyse blijkt dat *Von den Juden und ihren Lügen* in zijn geheel eigenlijk wel als één groot voorbeeld van *diagnostic* en *motivational framing* betiteld kan worden, terwijl *prognostic framing* slechts op een enkele plek in het werk naar voren komt: bij de opsomming van zeven maatregelen die tegen de joden getroffen moeten worden.

Tevens wordt het werk van Luther geplaatst in de middeleeuwse context van het anti-judaïsme in de eeuwen voorafgaand aan de zestiende eeuw. Al vanaf de vroegste jaren van het christendom bestonden er onder christenen negatieve opvattingen over de joden en hun geloof. In de middeleeuwen was dit niet anders. In de literatuur en in de kunst werden joden als absolute kettters weggezet.

Het belang van dit onderzoek is tweeledig. Ten eerste is het uitermate interessant om aandacht te besteden aan een onderbelichte kant van een spraakmakende historische persoon. Daarnaast is het nuttig om te analyseren in hoeverre een moderne theorie, in dit geval die van framing, bruikbaar is bij het bestuderen van een middeleeuwse bron.

Framing in Luthers Von den Juden und ihren Lügen

Inleiding

Volgend jaar is het exact 500 jaar geleden dat in het Duitse Wittenberg een lijst met 95 stellingen werd gepubliceerd: een gebeurtenis die in vele geschiedenisboeken wordt aangewezen als het startpunt van de Reformatie. De auteur van deze 95 stellingen was de theoloog Maarten Luther en hij wordt derhalve vaak beschouwd als grondlegger van de Reformatie. Ter ere van het 500^e Lutherjaar is het interessant om nog eens dieper in te gaan op wie deze man was en wat hij tijdens zijn leven gedaan heeft. In dit paper zal de aandacht uitgaan naar een onderbelicht aspect uit het leven en werk van Maarten Luther. In 1543 schreef hij *Von den Juden und ihren Lügen*, een felle uiteenzetting over wat er volgens hem mankeerde aan de joden en hun geloof.

Allereerst zal in dit paper de onderzoeksmethode toegelicht worden, waarna in het theoretisch kader de theorie over framing van de Amerikaanse wetenschappers Robert Benford en David Snow wordt geïntroduceerd. Hun methode wordt later in het essay namelijk gebruikt bij de analyse van Luthers anti-joodse geschrift. Vervolgens zal de middeleeuwse context van het anti-judaïsme besproken worden. Daarin zal enkele anti-joodse sentimenten naar voren komen, die zich in Europa voordeden in de periode vanaf het jaar 1000 tot aan de eeuw waarin Luther geboren werd, de vijftiende eeuw.

In het vervolg van deze scriptie zal er meer ingezoomd worden op Luthers *Von den Juden und ihren Lügen*. Na een beschrijving van de voorgeschiedenis van deze anti-joodse verhandeling zal het werk onderworpen worden aan een tweedelige tekstanalyse. In het eerste deel daarvan zal samenvattend uiteengezet worden wat Luther in het boek precies over de joden heeft geschreven en met welke argumentatie hij dat onderbouwde. In het tweede deel zal *Von den Juden und ihren Lügen* geanalyseerd worden met behulp van de theorie over framing zoals die door Benford en Snow ontwikkeld is. Daarbij zal de vraag hoe vormen van het twintigste-eeuwse concept framing terug te vinden in zijn Luthers felste anti-joodse verhandeling uit de zestiende eeuw beantwoord worden.

Methode en positionering onderzoek

Deze scriptie is hoofdzakelijk gegrondvest op literatuuronderzoek, waarbij zowel primaire als secundaire literatuur aan bod is gekomen. Voor dit onderzoek is de eerste editie Maarten Luthers *Von den Juden und ihren Lügen* bestudeerd met behulp van een digitaal toegankelijk exemplaar. De bestudeerde editie bevat foto's van iedere bladzijde van Luthers originele werk

uit 1543. De aanvullende secundaire literatuur is afkomstig uit verschillende wetenschappelijke disciplines, waaronder de geschiedwetenschap en de sociologie. Enkele geselecteerde werken van de Amerikaanse sociologen David Snow en Robert Benford vormen in deze scriptie de steunpilaren van het theoretisch kader. Aan de hand van hun theorie over framing is het werk van Luther geanalyseerd. De overige gebruikte secundaire literatuur is voornamelijk door historici geschreven. Deze literatuur heeft onder meer informatie over de persoon en schrijver Maarten Luther en over de middeleeuwse context van anti-judaïsme voor 1543 geboden.

Het meest interessante aspect van dit onderzoek is de ontmoeting tussen een opzienbarend anti-joods geschrift uit de zestiende eeuw en een twintigste-eeuwse theorie over framing. De keuzes voor beide studieobjecten dienen te worden toegelicht. Allereerst is er gekozen voor *Von den Juden und ihren Lügen* omdat dit in de regel beschouwd wordt als het felste anti-joodse werk dat door Maarten Luther gepubliceerd is. Het belang van dit onderzoek gaat schuil in het feit dat Luther als Reformator vooral bekend staat om zijn immense afkeer van het rooms-katholicisme. Zijn anti-joodse gedachtegoed wordt in de meeste geschiedenisboeken nauwelijks genoemd. Daarnaast is er gekozen om het werk van Luther te analyseren aan de hand van de theorie over framing van Benford en Snow. Hoewel zij de term framing niet geïntroduceerd hebben, worden zij toch gezien als twee van de belangrijkste theoretici op het gebied van framing. In vele wetenschappelijke werken waarin het concept van framing behandeld wordt, worden Benford en Snow veelvuldig geciteerd en geparafraseerd. Hieruit valt op te maken dat Benford en Snow als het ware twee autoriteiten zijn op het gebied van framing. Het was in mijn ogen dan ook niet mogelijk om in dit onderzoek een framing-theorie van een andere wetenschapper te hanteren. Omdat vele wetenschappelijke boeken en artikelen over framing grotendeels gebaseerd zijn op werken van Benford en Snow, kunnen zij met recht betiteld worden als een grondleggers van de framingtheorie.

Theoretisch kader: Framing

De term framing werd in 1955 gemunt door de Britse antropoloog Gregory Bateson (1904 – 1980) in zijn artikel ‘A Theory of Play and Fantasy.’¹ Hij omschreef een psychologisch *frame* daarin als ‘a spatial and temporal bounding of a set of interactive messages.’² De term is door de jaren heen opgenomen in verschillende wetenschappelijke disciplines, waaronder de

---

¹ Gregory Bateson, ‘A Theory of Play and Fantasy’, in: *A.P.A. Psychiatric Research Reports* 2 (1955) 39-51.

² Bateson, ‘A Theory of Play and Fantasy’, 50.

sociologie, de media- en communicatiewetenschappen, de psychologie en de economische wetenschap. Dit is de reden dat het woord framing in de wereld van de wetenschap vele verschillende betekenissen kent. De framingtheorie die in dit essay gehanteerd zal worden verhoudt zich hoofdzakelijk tot de sociologie, maar kent ook raakvlakken met de media- en communicatiewetenschappen.

De Canadese socioloog Erving Goffman (1922 – 1982) beschouwde framing na Bateson als de ‘schemata of interpretation’ die de eerste stap vormen in het toekennen van betekenis aan iets dat anders betekenisloos zou blijven. Een frame legde hij uit als het structurele denkkader waarin iemands percepties van de realiteit besloten liggen.³ De Amerikaanse sociologen Robert Benford en David Snow interpreteren Goffman, op basis van zijn boek *Frame Analysis: An Essay on the Organization of the Experience*, als iemand die er daarbij vanuit gaat dat individuen of groepen vanwege afwijkende frames onderling vaak op misverstanden stuiten. Benford en Snow (in het betreffende essay bijgestaan door Steven Worden en E. Burke Rochford Jr.) gebruiken deze opvatting voor hun eigen onderzoek naar sociale bewegingen. Daarin wordt door hen verondersteld dat leden van die groepen in hun perceptie van de werkelijkheid enigszins beperkt worden. Het gedeelde denk- en interpretatiekader via welke de leden bepaalde zaken waarnemen is daarvan de oorzaak.⁴

Zelfs wanneer men zich wat betreft framing op een enkele wetenschappelijke discipline focust, blijkt het nog lastig om aan de term framing een eenduidige betekenis te koppelen.⁵

De theorie van Benford en Snow vormt het analytisch kader van deze scriptie. Deze twee wetenschappers hebben zowel gescheiden als gezamenlijk veel geschreven over sociale

---

³ Erving Goffman, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of the Experience* (New York 1974) 21.

⁴ David A. Snow, E. Burke Rochford Jr., Steven K. Worden and Robert D. Benford, ‘Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation’, in: *American Sociological Review* 51 (1986) 4, 464-481, aldaar 464-467.

⁵ De Amerikaanse communicatiewetenschapper Dietram Scheufele heeft gepoogd deze verdeeldheid in kaart te brengen in een artikel genaamd Framing as a Theory of Media Effects. Scheufele maakt daarin onderscheid tussen media-frames en individuele frames en tussen frames als afhankelijke en onafhankelijke variabelen. Hij dicht een belangrijke rol toe aan de Amerikaanse mediawetenschapper Robert Entman, van wie hij enkele citaten gebruikt ter definiëring van zijn gemaakte onderscheid. Een media-frame wordt door Scheufele in Entmans bewoording uitgelegd als *to frame is to select some aspects of a perceived reality and make them more salient in a communicating text, in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation, moral evaluation, and/or treatment recommendation*. Daartegenover plaatst Scheufele het individuele frame, dat omschreven kan worden als *mentally stored clusters of ideas that guide individuals’ processing of information*. Het onderscheid tussen frames als afhankelijke of onafhankelijke variabelen maakt Scheufele zonder hulp van Entman. Frames als afhankelijke variabelen *have examined the role of various factors in influencing the creation or modification of frames*. Wanneer frames fungeren als onafhankelijke variabelen stelt Scheufele: *In the case of media frames, the most logical outcome is a link to audience frames. In the case of individual frames, the question becomes, does individual framing of issues influence evaluations of issues or political actors?* De theoreticus plaatst Benford en Snow via zijn analysesysteem in de individueel-onafhankelijke hoek van framing.

bewegingen en processen van framing als sociologische fenomenen. In hun gezamenlijk geschreven werken gebruiken zij het concept van framing om aan te geven dat betekenissen niet enkel descriptief behandeld kunnen worden. Zij zien framing als instrument voor het vormen van betekenissen binnen een bepaalde groep, altijd in contrast en interactie met andere groepen. Zij koppelen dit gedachtegoed aan hun onderzoeken naar sociale bewegingen als de boeddhistische Nichiren Shoshu-beweging en de hindoeïstische Hare Krisna-beweging.⁶ Volgens Benford en Snow is framen een hoofdactiviteit van sociale bewegingen. Deze groepen interpreteren vanuit hun eigen denkkader relevante gebeurtenissen en omstandigheden op manieren die erop gericht zijn potentiële aanhangers te mobiliseren, omstanders te vergaren en tegenstanders te demobiliseren.⁷ Het framingproces kent volgens Benford en Snow drie stadia. De eerste stap (*diagnostic framing*) is de constatering van een probleem in de samenleving dat dient te worden opgelost. Vervolgens wordt er in het proces een oplossing aangedragen die specificeert hoe er gehandeld moet worden (*prognostic framing*). Ten derde zou dit moeten resulteren in een motivatie of oproep tot mobilisatie voor uitvoering van de voorgestelde corrigerende oplossing (*motivational framing*).⁸ De stadia van *diagnostic*, *prognostic* en *motivational framing* zullen later in dit essaygebruikt worden bij de analyse van Luthers *Von den Juden und ihren Lügen*.

Middeleeuwse context: Anti-judaïsme in de eeuwen voor Luther

Het anti-joodse geluid dat Martin Luther halverwege de zestiende eeuw liet klinken was niet iets dat geheel nieuw of baanbrekend was. Al sinds de vroegste fase van het christendom waren er onder christenen negatieve opvattingen over joden aanwezig. De kerkvaders Tertullianus (160 – 230) en Origenes (185 – 254) bestempelden de joden in hun werken als verraders en moordenaars van Jezus. De demonisering van joden ging in de late oudheid onverminderd door, toen zij voor gezanten van de duivel werden aangezien.⁹ In die periode werd door christenen al een link gelegd tussen de Antichrist en de joden. Dit zien we terugkomen in Luthers gedachtegoed. In tegenstelling tot Luther werd in de late oudheid echter gedacht dat de joodse Messias nog wél zou komen, maar dan in de persoon van de

---

⁶ Snow e.a., 'Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation', 465.

⁷ David A. Snow & Robert D. Benford, 'Ideology, Frame Resonance and Participation Mobilization', in B. Klandermans, H. Kriesi, & S. Tarrow (red.): *International Social Movement Research Volume 1. From Structure to Action. Comparing Social Movement Research across Cultures* (Greenwich 1988) 197-217, aldaar 198.

⁸ Snow & Benford, 'Ideology, Frame Resonance and Participation Mobilization', 199.

⁹ Marvin Perry & Frederick M. Schweitzer, *Anti-Semitism: Myth and Hate from Antiquity to Present* (New York 2002) 75-76.

Antichrist. Met de joden als zijn soldaten zou hij het christendom in het einde der tijden verwoesten.¹⁰

De kruistochten vormen een belangrijk onderwerp in de geschiedenis. De tochten die de Europese christenen tussen 1096 en 1271 maakten waren er hoofdzakelijk op gericht om Jeruzalem te bevrijden van de moslims. Een onderbelicht aspect van de kruistochten vormen de gewelddadige acties van de kruisvaarders tegen joodse gemeenschappen in West-Europa, die zij op hun weg naar het zuidoosten tegenkwamen of opzochten. Vooral in het Duitse Rijnland zijn joodse gemeenschappen belaagd door kruisvaarders. Volgens sommige christenen bevonden de vijanden zich niet alleen in het Midden-Oosten, maar ook dicht bij huis. Historicus Robert Chazan heeft deze christelijke aanvallen jegens de joden uit de eerste kruistocht gedetailleerd beschreven in zijn boek *In the Year 1096: The First Crusade and the Jews*.¹¹ Volgens Chazan hadden de aanvallen op joodse gemeenschappen in 1096 weinig effect op het aantal joodse gemeenschappen in Europa. Tevens stelt hij dat er binnen het christendom verdeeldheid bestond over hoe men met de joden om diende te gaan. Anti-joods geweld werd door sommigen afgekeurd, onder wie Bernardus van Clairvaux (1090 – 1153).¹² Deze Franse geestelijke wordt gezien als de grote spirituele figuur achter de tweede kruistocht in 1146. Zijn afkeuring van het anti-joodse geweld kende echter wel een bijzonder motief. Volgens hem stond in de Psalmen een manier van omgaan met de joden geformuleerd. Hij bevestigde de gedachte dat joden de ergste vijanden van het christendom zijn, maar hieraan voegde hij toe dat ze eindeloos vernederd en slecht behandeld moeten worden: een lot erger dan de dood.¹³

Een andere invloedrijke anti-joodse auteur in de twaalfde eeuw was Petrus Alfonsi (circa 1076-1146). Hij werd in Spanje als jood geboren maar bekeerde zich later tot het christendom. In 1110 schreef hij zijn *Dialogi contra Iudeos*, waarin hij het christendom legitimeerde door de valsheden van het jodendom te benadrukken. Dit wordt gezien als één van de meest invloedrijke anti-joodse werken uit de middeleeuwen. Alfonsi was namelijk de eerste schrijver met verrijkende kennis van zowel het jodendom als het christendom die schreef over de verhoudingen tussen christenen en joden. Zijn werk verspreidde zich door

---

¹⁰ Perry & Schweitzer, *Anti-Semitism*, 77-78.

¹¹ Robert Chazan, *In the Year 1096: The First Crusade and the Jews* (Philadelphia 1996) 27-29.

¹² N.B.: Bernardus van Clairvaux en Augustinus van Hippo worden door Luthers biograaf Oberman aangewezen als de twee grootste inspiratiebronnen van de Reformator (Heiko A. Oberman, *Luther: mens tussen god en duivel* (Kampen 1988) 72)

¹³ Chazan, *In the Year 1096*, 141-142.

heel Europa en gold in veel landen als inspiratiebron voor andere christelijke schrijvers.¹⁴

In de dertiende eeuw nam het anti-joodse geweld in Europa toe. Historicus Alan Harris Cutler betoogt dat hiervoor enkele belangrijke factoren aan te wijzen zijn: een religieuze, een economische en een psychologische factor.¹⁵ Op religieus gebied bleef de inmiddele eeuwenoude onenigheid tussen joden en christenen wat betreft de Messias van kracht. Daarnaast ondervonden christenen hevige economische concurrentie van de joden en waren zij ten zeerste verbolgen over het woekeren van de joden. Tenslotte noemt Cutler als psychologische factor dat het xenofobe karakter van toenmalig West-Europa zijn ware gezicht liet zien. De joden waren immers sinds de tiende eeuw veelal als immigranten vanuit Oost- en Zuid-Europa in noordwestelijke richting getrokken.¹⁶ Daarbij speelde volgens hem ook de menselijke natuur een rol, in die zin dat mensen nou eenmaal de drang hebben om hun ongenoegen af te reageren op een bepaalde minderheid in de samenleving.¹⁷

Het anti-judaïsme wortelde in de middeleeuwen in de Europees-christelijke cultuur. In de christelijke literatuur en kunst leidde dit ertoe dat verwijzingen naar joden op grote schaal gedaan werden aan de hand van joodse stereotypen. Men leek geen oog te hebben voor een neutrale beschouwing van het jodendom. Joden werden enkel nog gezien als godslasteraars, als moordenaars van Jezus Christus en zodoende als absolute vijanden van het christendom. Vanuit die principiële aannames werd volgens Chazan ook veel gefantaseerd onder de christenen. Er gingen soms de wildste verhalen over mannelijke joden, die net als vrouwen menstrueerden, of over dat joden christelijke kinderen ontvoerden en opaten en dat ze volwassen christenen doodden door ze te kruisigen.¹⁸¹⁹ In de christelijke kunst werden joden in de dertiende eeuw vaak afgebeeld met zakken met geld (verwijzend naar hun woekeren), naast katten (katten stonden symbool voor ketterij), naast kraaien (omdat kraaien zich laten leiden door alles wat glimt) of naast padden (padden kunnen zichzelf opzwellen en stonden daarmee symbool voor de joodse hebzucht).²⁰ Daarnaast werden afbeeldingen van joodse personen gestereotypeerd met haakneuzen (ten teken van morele schandelijkheid), puntmutsen, baarden en met Hebreeuwse boekrollen onder hun armen.²¹

---

¹⁴ Alan Harris Cutler, *The Jew as ally of the Muslim: medieval roots of anti-semitism* (Indiana 1986) 52-53, 65.

¹⁵ Cutler, *The Jew as ally of the Muslim*, 89.

¹⁶ Robert Chazan, *Medieval stereotypes and modern antisemitism* (Berkeley 1997) 2.

¹⁷ Cutler, *The Jew as ally of the Muslim*, 89.

¹⁸ Chazan, *Medieval stereotypes*, 58, 70-71.

¹⁹ Joseph P. Byrne, *Encyclopedia of the Black Death* (Santa Barbara 2012) 51.

²⁰ Sara Lipton, *Dark mirror: the medieval origins of anti-Jewish iconography* (New York 2014) 132.

²¹ Lipton, *Dark mirror*, 141, 153.

Tenslotte dient vermeld te worden dat de joden de schuld kregen van de één van de dodelijkste epidemieën uit de wereldgeschiedenis. De pestepidemie die tussen 1347 en 1352 door Europa woedde, bijgenaamd de Zwarte Dood, doodde destijds een derde van de Europese bevolking.²² De joden moesten het als zondebok ontgelden en kregen de schuld van het feit dat Europa door de Zwarte Dood werd getroffen. Het gegeven dat er zowel absoluut als relatief minder joden dan christenen stierven door de pest werkte daarbij niet in het voordeel van de joden. In West-Europa werden joodse gemeenschappen aangevallen en met dood en verderf geconfronteerd. Het aantal joodse gemeenschappen in West-Europa was in 1352 gehalveerd ten opzichte van 1347. De joden die de pogroms en de pest hadden overleefd waren veelal naar Oost-Europa gevlucht: in Polen en Hongarije verviervoudigde het aantal joden tussen 1348 en 1490.²³

Wat er voorafging aan *Von den Juden und ihren Lügen*

Maarten Luther werd op 10 november 1483 geboren in Eisleben, een klein stadje in de deelstaat Saksen-Anhalt in het midden van Duitsland. Hij groeide op in een middenstandsgezin waarin hij streng, sober en christelijk werd opgevoed.²⁴ Nadat hij de Latijnse school op 17-jarige leeftijd had afgerond, meldde Luther zich aan bij de Universiteit van Erfurt om rechten te gaan studeren. Toen hij in 1505 aanzienlijke progressie had geboekt binnen zijn studie, veranderde Maarten Luther zijn levenspad radicaal door de universiteit achter zich te laten en het klooster in te gaan. Hij trad in Erfurt toe tot het klooster van de Augustijner orde (naar de kerkvader Augustinus van Hippo (354 – 430)).²⁵ Onder de vleugels van zijn overste aldaar, Johann von Staupitz (1460 – 1524), ontwikkelde Luther zich snel, waardoor hij in 1507 werd gewijd als priester. Later nam Von Staupitz hem in zijn kielzog mee naar Wittenberg, waar Maarten Luther op de universiteit als doctor in de theologie aan de slag ging.²⁶ In die stad stond dan ook de wieg van Luthers hedendaagse bekendheid. Daar publiceerde hij zijn 95 stellingen, waarin hij zijn ongenoegen over de rooms-katholieke kerk uitte. De publicatie van deze lijst met stellingen wordt in vele geschiedenisboeken aangewezen als het startpunt van de Reformatie. In dit paper zal omwille van de tijd en ruimte daar niet verder op in worden gegaan. Kennis over de Reformatie en de rol van Maarten

---

²² Byrne, *Encyclopedia of the Black Death*, 99.

²³ Ibidem, 313-315.

²⁴ Heiko A. Oberman, *Luther: Mens tussen God en duivel* (Kampen 1988) 84.

²⁵ Oberman, *Luther*, 126.

²⁶ Roland Bainton, *Here I Stand: a Life of Martin Luther* (New York 1995) 44-45.

Luther daarin kan onder meer opgedaan worden in *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel* (1982) van Lutherbiograaf Heiko A. Oberman.²⁷

Naast prediker van zijn theologische opvattingen was Luther iemand die veel schreef. In een tijdsbestek van slechts 12 dagen zou hij in het jaar 1522 eigenhandig het Nieuwe Testament naar het Duits hebben vertaald.²⁸ Over het Oude Testament deed hij, in samenwerking met anderen, aanzienlijk langer: 12 jaar (1522 – 1534). In zijn commentaren op fragmenten uit het Oude Testament liet Luther zich eigenlijk nooit positief maar ook niet haatdragend uit over de joden. Een zuinige uitspraak als ‘Hierin schijnen de joden gelijk te hebben’ is naar Lutheraanse begrippen al een positieve uiting, maar veel vijandiger dan ‘De joden weten wat de woorden betekenen, maar de inhoud kennen ze niet’ liet hij zich ook niet over de joden uit.²⁹ Er bestaat onder Lutherkenners nog altijd discussie omtrent deze vermeende mildheid voor de joden. Een voorbeeld hiervan is zelfs terug te vinden in een meningsverschil tussen twee geleerden uit ons eigen land. Zo is J.P. Boendermaker van mening dat Luthers felle anti-joodse uitingen typerend waren voor de oude Luther van de jaren ’30 en ’40 van de zestiende eeuw. Ziek en gefrustreerd door het niet uitkomen van zijn bekeringsverwachting van de joden zou Luther volgens Boendermaker in de laatste twee decennia van zijn leven ernstig geradicaliseerd zijn: van jodenvriend tot jodenhater.³⁰ Daartegenover staan de ideeën van René Süß. Hij verwerpt Boendermakers standpunt en stelt dat Luther altijd al een ‘consistente anti-joodse visie’ had.³¹

Reeds in de jaren ’20 van de zestiende eeuw schreef Luther over andere religieuze groeperingen, te weten de moslims en de joden.³² Ondanks het feit dat hij dit deed vanuit zijn eigen christelijke oogpunt, zijn Luthers vroege werken met betrekking tot moslims en joden tamelijk vriendelijk geschreven. Hoewel Luther in die werken uiteenzette waarom het voor de joden en moslims beter zou zijn dat zij zich tot het protestants-christendom zouden bekeren, wekte hij geenszins de indruk dat hij hen de verdoemenis in wenste.

Luther begon zich er echter van bewust te worden dat zijn protestants-christelijke gedachtegoed op eschatologisch vlak een negatieve houding tegenover de islam, het

---

²⁷ Heiko A. Oberman, *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel* (Berlijn 1982).

²⁸ René Süß, *Luther: Een sympatieke potentiaat* (Amsterdam 2012) 261.

²⁹ Süß, *Luther*, 263, 265-266.

³⁰ C.J. van den Boogert, ‘Het rolmodel van de Joden in de theologie van Maarten Luther’, *Vrede over Israël* 52 (2008) 2, 12-16, aldaar 12.

³¹ Lodewijk Dros, ‘Antisemit stond aan wieg van Reformatie’ (versie 7 november 2005), *Trouw*, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/article/detail/1711707/2005/11/07/Antisemit-stond-aan-wieg-van-Reformatie.dhtml> (6 maart 2016).

³² Heinz Schilling, *Martin Luther: Rebel in einer Zeit des Umbruchs* (München 2012) 545.

jodendom en het rooms-katholicisme kende. In *Religious Warfare in Europe 1400 – 1536* is deze houding voor een groot deel nader toegelicht door de Britse historicus Norman Housley. Hij geeft daarbij tevens uitgebreid uitleg over het begrip *Turk*, dat in de middeleeuwen een hele andere betekenis had dan de betekenis zoals wij die momenteel kennen. Volgens Housley was de term *Turk* namelijk een label dat gehangen kon worden om de nek van een ieder die zich als vijand van het christendom profileerde. Het begrip *Turkishness* stond zodoende voor een veranderlijk prisma, dat, afhankelijk van tijd, plaats en context, verscheidene aspecten van christelijk vijanddenken kon markeren. De term *Turk* fungeerde als het ware als een verzamelnaam voor alles wat in christelijke ogen verantwoordelijk was voor het werk van de duivel op aarde.³³ Housley maakt onderscheid tussen de *external*, de *internal* en de *interior Turk*.

De *external Turk* verwees naar de islamitisch-Ottomaanse Turken, die het christendom van buitenaf aanvielen. De islamitische Ottomanen waren in Europa behalve religieuze vreemdelingen ook politiek-militaire tegenstanders van het christelijke Habsburgse rijk. In 1529 ondernamen zij zelfs een mislukte poging om Wenen aan te vallen. In de periode tussen 1528 en 1542 schreef Maarten Luther vijf anti-islamitische werken, waarvan er drie Luthers eigen ideeën over de Ottomanen ventileerden: *Kriege wider die Türken* (1529), *Heerpredigt wider den Türken* (1530) en *Versuchung zum Gebet wider die Türken* (1541). Daarnaast vertaalde hij twee anti-islamitische werken, één uit de dertiende en één uit de vijftiende eeuw, vanuit het Latijn naar het Duits. Tevens voorzag hij deze geschriften van zijn eigen commentaar. Ze werden gepubliceerd onder de titels *Büchlein von der Religion und den Sitten der Türken* (1530) en *Verlegung des Alcoran Bruder Richardi Prediger Ordens* (1542).³⁴ Luther was daarin niet meer zo vriendelijk over de islam en haar aanhangers. Hij schetste in die werken het beeld van de Ottomanen als vijanden van Duitsland, Europa en alle christenen in het algemeen. Er moest gewaakt worden voor het gevaar dat schuilging in het gedrag van de Ottomanen, die volgens Luther als zee- en landrovers door het leven gingen en overal waar ze kwamen verderf zaaiden onder de mensen. Als reactie hierop spoorde Luther de christenen aan om als soldaten op te treden en de Turken zoveel mogelijk te schade toe te brengen door ze te vermoorden en te beroven.³⁵ Het barbariseren van deze Turken hing nauw samen met Luthers poging de Turken te plaatsen in zijn eindtijdvisie. Luther zag in de Ottomaanse sultan

---

³³ Norman Housley, *Religious Warfare in Europe 1400 – 1536* (Oxford 2002) 131, 159.

³⁴ Schilling, *Martin Luther*, 546.

³⁵ Ibidem, 547, 549.

een voorloper van de Antichrist.³⁶ Volgens de traditioneel-christelijke eschatologie zou Christus ooit terug komen naar de aarde om daar als redder van de mensheid de Antichrist, de meest valse Messias en puurste manifestatie van het kwaad, te verslaan.³⁷ Deze strijd tussen het goddelijke en het duivelse zou haar hoogtepunt volgens Luther spoedig bereiken, wat zou resulteren in een voltooiing van de geschiedenis.³⁸

Met de *internal Turk* werd verwezen naar de ‘Turkse dubbelgangers’, die zich bezig hielden met het van binnenuit aanvallen van het christendom. Deze interne aanval was volgens Luther nog veel gevaarlijker dan de aanval van buitenaf.³⁹ Voor Luther gold het pauselijk gezag in Rome als voornaamste voorbeeld van de *internal Turk*. In *Kriege wider die Türken* liet Luther al weten dat hij de katholieke autoriteiten in Rome ervan verdacht in het geheim een convenant met de islamitische Ottomanen te hebben gesloten. Luther deed daar nog een schepje bovenop door de frauduleuze houding van de katholieke kerk tegenover haar eigen gelovigen (aflaathandel en zogenaamde inzameling van oorlogsfinanciën voor de kruistochten) af te schilderen als iets wat nog ‘erger dan de Turken’ was. De katholieken waren in de ogen van de Reformator ‘Turken naar hun geest.’⁴⁰ Hij bekrachtigde deze visie door te stellen dat de paus de ware Antichrist was en dat heel Rome door de duivel was beïnvloed.⁴¹

De laatste *Turk*, de *interior Turk*, werd gekenmerkt door de gedachte dat iedereen diep van binnen voor een deel ook een *Turk* is, doordat zelfs iedere christen zich weleens schuldig kon maken aan daden die haaks staan op de christelijke morele waarden. Housley verwijst in zijn beschrijving van deze derde variant van de Turk naar uitspraken van Erasmus, die van mening was dat deze *interior turkishness* eerst overwonnen moest worden alvorens men over kon gaan tot strijd tegen de *external Turk*.⁴²

In zijn kritiek op de joden trok Luther ook fel van leer. Hij was het op eschatologische gronden oneens met zowel de moslims als de joden. Echter, het belangrijkste verschil tussen

---

³⁶ Housley, *Religious Warfare*, 136-137.

³⁷ Roberto Rusconi, ‘Antichrist and Antichrists’, in: Bernard McGinn (red.), *The Encyclopedia of Apocalypticism. Volume 2: Apocalypticism in Western History and Culture* (New York 1998) 287-325, aldaar 287-289.

³⁸ Robin Barnes, ‘Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500 – 1800’, in: Bernard McGinn (red.), *The Encyclopedia of Apocalypticism. Volume 2: Apocalypticism in Western History and Culture* (New York 1998) 143-184, aldaar 151-153.

³⁹ Maarten Luther, *Von den Guten Werken* (Wittenberg 1520) 70.

⁴⁰ Housley, *Religious Warfare*, 146-147, 149.

⁴¹ Bernard McGinn, *De Antichrist: De geschiedenis van tweeduizend jaar aardse verdorvenheid* (Baarn 1996) 233, 235.

⁴² Housley, *Religious Warfare*, 150-152.

die twee groepen gelovigen was dat de moslims ‘zijn’ godsvolk van buitenaf bedreigden, terwijl de joden dit volgens hem van binnenuit deden. Joden waren namelijk van oudsher al betrokken geweest bij de politieke, economische en religieuze vormgeving van de Duitse maatschappij. Toch was Luther in zijn leven weinig met joden in aanraking gekomen, simpelweg door het feit dat de streek waar hij opgroeide een bijna volledig christelijk milieu was. De weinige Joodse centra die er in het zestiende-eeuwse Duitsland waren, bevonden zich hoofdzakelijk in steden in het zuiden en het westen van het land en niet in Midden-Duitsland.⁴³ Zoals reeds vermeld bestaan er onder Lutherkenners uiteenlopende opvattingen over de vraag of Luther zich altijd al haatdragend of juist milder tegenover de joden opstelde. Een feit is dat Luther de joden in de jaren '20 van de zestiende eeuw zelfs het einde van hun onderdrukking aankondigde. In het algemeen bestond er in dat decennium überhaupt weinig tot geen vijandschap tussen de joden en de protestanten. Josel von Rosheim (1476 – 1554) opereerde in die tijd als voornaamste belangenbehartiger van de joodse gemeenschap in Duitsland. Hij onderhield goede contacten met verscheidene protestants-christelijke vorsten.⁴⁴ Hoewel er bij Luther de hoop aanwezig was dat de joden zich in de nabije toekomst zouden bekeren tot het protestants-christendom, was de Reformatie voor de joden juist een voorbeeld voor hoe zij hun eigen identiteit konden bewaren en versterken. Het joodse zelfbewustzijn leek herontdekt en de joden wensten niet te participeren in Luthers ideaalbeeld, waarin de joden zich zouden bekeren en moesten integreren in een protestants-christelijke meerderheidsmaatschappij.

Luther was daarentegen van mening dat de Hebreeuws-joodse cultuur zowel geen recht van onafhankelijk als coöperatief (met de protestants-christelijke cultuur) bestaan had. Hun hernieuwde zelfbewustzijn ervoer hij dan ook als een bedreiging voor het protestantse christendom. Luthers geduld raakte op en hij begon in te zien dat de joden zich toch niet zouden bekeren. Bovendien begon bij de Reformator steeds sterker de gedachte te leven dat de eindtijd zeer dichtbij was. In dat ultieme stadium kon er in zijn ogen absoluut geen respect of begrip getoond worden voor mensen die het evangelie minachtten of verwaarloosden.⁴⁵ Zijn aanvankelijke vriendelijkheid sloeg daarmee om in woede en haat jegens (onder anderen) de joden.⁴⁶ En dat terwijl Luther in 1523 in zijn *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* nog had verkondigd dat hij in de joden een potentiële doelgroep zag van zijn nieuwe

---

⁴³ Schilling, *Martin Luther*, 551.

⁴⁴ Sema Stern, *Josel von Rosheim. Befehlshaber der Judenschaft im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation* (München 1959) 138.

⁴⁵ Volkmar Joestel, *Martin Luther. Rebell und Reformator* (Wittenberg 1994) 59.

⁴⁶ Walther Bienert, *Martin Luther und die Juden. Ein Quellenbuch mit zeitgenössischen Illustrationen, mit Einführungen und Erläuterungen* (Frankfurt 1982) 110.

theologie. Tegenstanders betichtten hem zelfs van ‘verjoodsing’ toen hij in dat werk schreef dat joden bloedbroeders waren die met de nieuw ontdekte theologie moesten worden onderwezen en dat zij vrij moesten worden gepleit van onder meer hun gildeverboden en hun leven in ghetto’s. Qua behandeling van de joden was de weg van het goede volgens Luther niet meer te bewandelen en hij begon zijn anti-joodse campagne door er bij overheden op aan te dringen dat joden verdreven moesten worden om de zuivere christelijke samenleving veilig te stellen. Volgens zijn biograaf Heinz Schilling is deze kentering kenmerkend voor de late Luther zoals hij zijn laatste twee decennia op aarde in het leven stond: pessimistisch en knorrig.⁴⁷

Als reactie op het joodse afwijzen van zijn uitnodiging tot het protestants-christendom stelde Luther zijn jodenhaat voor het eerst duidelijk op schrift in 1538, toen hij het pamflet *Wider die Sabbather an einen guten Freund* schreef (dat aanvankelijk als privé-brief aan een vriend was bedoeld). De inhoud ervan was niet gericht tegen de joden maar tegen zijn medechristenen, die tenminste wel naar hem wilden luisteren. Luther waarschuwde hen daarin voor de ‘nakomelingen van het duivelsgebroed.’⁴⁸

‘Ich hatte mir wol furgenommen nichts mehr weder von den Juden noch wider die Juden zu schreiben.’⁴⁹

Naast *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* (1523) en *Wider die Sabbather an einen guten Freund* (1538) zijn er nog vier werken van Luther, waarin hij zich expliciet over de joden uitlaat, te weten: *Von den Juden und ihren Lügen* (1543), *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi* (1543), *Von den letzten Worten Davids* (1543) en *Eine Vermahnung wider die Juden* (1546). Dit zestal werken wordt over het algemeen betiteld als Luthers *Judenschriften*.⁵⁰ Hoewel ieder werk uit dit rijtje voor een historicus zeer interessant is om te analyseren, zal omwille van de tijd en ruimte in het vervolg van dit essay enkel aandacht besteed worden aan *Von den Juden und ihren Lügen*. Deze keuze is gemaakt omdat dit werk veelal bestempeld is als Luthers felste anti-joodse geschrift. Uit een tekstanalyse zal naar voren komen wat de grote lijnen in dit werk zijn. Deze hoofdgedachten zullen uitgewerkt en verduidelijkt worden aan de hand van voorbeelden en citaten uit de tekst.

---

⁴⁷ Schilling, *Martin Luther*, 561-563.

⁴⁸ Ibidem, 565.

⁴⁹ Maarten Luther, *Von den Juden und ihren Lügen* (Wittenberg 1543) 1.

⁵⁰ René Süß, *Luthers theologisch testament: Over de Joden en hun leugens. Inleiding, vertaling, commentaar* (Amsterdam 2010) 77.

Luther trapt in *Von den Juden und ihren Lügen* af met een korte inleidende passage over waarom hij zich genoodzaakt voelt tot het schrijven van het werk. Hij constateert daarin dat de christenen onophoudelijk hinder ondervinden van het feit dat joden hen op slinkse wijze van hun geloof proberen te brengen. Daarop verklaart hij dat hij ‘unter denen erfunden werde die solchem giftigen furnemen der Jüden widerstand gethan, und die Christen gewarnet haben sich fur den Jüden zu hüten.’⁵¹ Luther stelt ook dat het niet zijn opzet is om met dit werk joden te bekeren, want dat is volgens hem niet mogelijk. Daarom zou een christen volgens hem eigenlijk ook niet in gesprek moeten treden met een jood, omdat joden van jongs af aan opgevoed zijn met gif en wrok jegens het christendom en de Here Jezus. Mocht een christen niet slagen in het vermijden van contact met een jood, dan mag hij/zij enkel tot de jood spreken door te wijzen op het feit dat Jeruzalem en hun joodse heerschappij al in 70 n. Chr. vernietigd werd door de Romeinen. De christenen moeten volgens Luther juist blij zijn dat zo’n afschuwelijke toorn van God hen niet getroffen heeft, waarmee zij ook in moeten zien dat het maar goed is dat zij christenen zijn en geen joden.⁵²

Na deze inleiding richt Luther zich op het introduceren en uitwerken van vier redenen waarom de joden zich als verheven godsvolk zien, waarna hij alle vier die redenen op hun beurt ook weer met de grond gelijk probeert te maken en verwerpt. Als eerste reden noemt Luther het gegeven dat de joden zichzelf zien als nakomelingen van de aartsvader Abraham en het heilige volk Israël. Volgens hem gaan zij daar prat op en halen zij daaruit de legitimatie om henzelf als edelste mensen op aarde te beschouwen.⁵³ Maar Luther is het daar absoluut niet mee eens en hij bestempelt deze joodse claim als ongeldig. In zijn weerlegging stelt hij dat het helemaal niet uitgemaakt is dat alle nakomelingen van Abraham per definitie onderdeel uitmaken van het eeuwige godsvolk. Het onderscheid dat de joden op basis van die valse redenatie maken tussen henzelf en de rest van de mensen op aarde getuigt volgens Luther van duivelse arrogantie.⁵⁴

De tweede reden tot roem van de joden is het feit dat zij besneden zijn. Luther stelt dat de joden hieruit de rechtvaardiging halen om wederom te beweren dat God er alleen voor hen is, niet voor hen die onbesneden zijn.⁵⁵ Luthers verwerping van dit punt is grotendeels

---

⁵¹ Luther, *Von den Juden und ihren Lügen*, 1. Vertaling Süß, *Luthers theologisch testament*, 391: ‘onder diegenen zou willen worden gerekend, die weerstand bieden tegen dat giftige voornemen van de joden en die de christenen hebben gewaarschuwd om voor de joden op hun hoede te zijn.’

⁵² Ibidem, 3.

⁵³ Ibidem, 5-6.

⁵⁴ Ibidem, 8-9.

⁵⁵ Ibidem, 20.

gebaseerd op zijn mening dat iemand die besneden is nog steeds in staat is om slecht te zijn en veroemd te worden, terwijl de joden ogenschijnlijk vinden dat dit niet zo is. Luther stelt daartegenover dat de christelijke opvatting (vasthouden aan het geloof) veel ontvankelijker is voor de heiligheid van God dan een besnijdenis.⁵⁶

De bewering dat God zelf tot de joden gesproken heeft en dat hij hun via Moses op de berg Sināi de wet heeft gegeven wordt door Luther aangedragen als de derde reden, waarop de joden hun roemrijke positie baseren. Dit heeft volgens Luther geleid tot ernstige hoogmoed onder de joden. Hij benadrukt hoe de joden ook op dit vlak constant claimen dat juist zij (en geen enkel ander volk) hét uitverkoren, heilige en vrome volk zijn tot wie God sprak.⁵⁷ Luther plaatst echter zijn vraagtekens bij deze claim:

Wie gehets denn zu das ire fromkeit heimlich ist das Gott selbs nicht darumb wiffen kan, sie selbs auch nicht? Denn sie haben nur schier 1500. jar (wie gesagt) gebetet, geschrien, gebüßet, noch wil sie Gott nicht hören, so wir doch wissen aus der Schrift das Gott der gerechten gebet oder seufftzen wil erhören (...) Auch ist solche frömkeit (wie gesagt) bey inen selbst so heimlich, das sie auch selbs nicht davon wissen können (was solt denn Gott davon wissen). Denn sie sind aller bosheit vol, vol geitzes, neides, hasses unternander, hohmuts, wuchers, stoltzes, fluchens wider uns Deiden, das ein Jüde müste seer scharffe augen haben, so er solt einen fromen Jüden erkennen, schweige das sie sollten alle sampt Gottes volck sein, wie sie rhümen. Denn sie verbergen warlich ire frömikeit seer starck unter iren öffentlichen lastern.⁵⁸

Als vierde en laatste argument voor vermeende joodse roem noemt Luther hun arrogante trots ten aanzien van de opvatting dat de joden de landstreek Kanaän (een gebied dat delen van het huidige Israël, Palestina, Libanon, Egypte, Syrië en Jordanië omvatte), de stad Jeruzalem en de Tempel aldaar van God zouden hebben gekregen. Anders dan bij de voorgaande drie redenen gaat Luther na het noemen van de laatste reden direct over tot het verwerpen ervan, zonder de joodse reden tot roem eerst nader uit te leggen. Hij vindt dat de joden helemaal

---

⁵⁶ Ibidem, 21.

⁵⁷ Ibidem, 44.

⁵⁸ Ibidem, 47-49. Vertaling: Süß, *Luthers theologisch testament*, 411-412: 'Maar hoe komt het dan, dat hun vroomheid zo verborgen is, dat God zelf er niet van kan weten en zij zelf ook niet? Want zij hebben nu bijna 1500 jaar (zoals gezegd) gebeden, geschreeuwd en geboet. Toch wil God hen niet horen, hoewel wij uit de Schrift weten, dat God het gebed van de vrome verhoort (...) Ook is die vroomheid, zoals gezegd, bij hen zelf zo verborgen, dat ze daar zelf ook niet van kunnen weten (hoe zou God er dan van weten?). Want ze zijn zo vol van allerlei slechtheid, begeerten, afgunst en haat onder elkaar, vol hoogmoed, woeker, trots en gevloek tegen ons heidenen, dat een jood wel zeer goede ogen moet hebben om een vrome jood te ontdekken, laat staan dat ze allemaal Gods volk zouden zijn, waarop ze zich laten voorstaan. Want ze houden hun vroomheid werkelijk erg goed verborgen onder hun feitelijke lasterpraatjes.'

geen aanspraak mogen maken op het land Kanaän, Jeruzalem en de Tempel en om dat te onderstrepen haalt hij voorbeelden uit de geschiedenis aan. Volgens Luther heeft God die schenkingen helemaal niet aan de joden gedaan, maar heeft God onder anderen de Babylonische koning, de Assyrische koning en de Romeinen ertoe aangezet de joden van de deze plekken te verdrijven en alles van de joden te verwoesten. De joden zijn echter hardleers en zijn er ondanks Gods repressie altijd in blijven geloven dat God hen dat land, die stad en die Tempel ooit zal teruggeven.⁵⁹ Luther hekelt het feit dat zij zich überhaupt druk maken om deze materiële zaken, waarmee het geloof in God achteropraakt: ‘Der Teufel hat dis Volck mit allen seinen Engeln besessen das sie immer die eusserlichen ding, ire gaben, ir thun und werck fur Gott rhumen. Das ist die ledigen hülsen on kern opffern.’⁶⁰

In het deel dat hierop volgt gaat Luther uitvoerig in op de hoop van de joden dat hun Messias nog zal komen. In dit deel van *Von den Juden und ihren Lügen* zet de Reformator uiteen hoe de joden in zijn ogen ontzettend fout gehandeld hebben door de ware Messias, die al gekomen was in de persoon van Jezus Christus, te negeren. Volgens Luther kunnen de joden op die manier nog wel eeuwig blijven wachten op hun Messias, maar dit zal toch tevergeefs zijn. Deze joodse blindheid verbaast en verrast Luther echter niet meer, want de katholieken en de Turken hebben hem al doen inzien dat er op aarde mensen zijn die in dwaalleren geloven. Volgens hem is het niet de moeite waard om te proberen de joden tot een inzicht te laten komen. Wel wil hij aantonen waarom de protestants-christelijke geloofsleer het omtrent de Messias bij het rechte eind heeft, om zo het geloof onder de christenen te sterken, om de zwakke christenen te waarschuwen en om God te eren. In tegenstelling tot de joden hebben de protestanten de heilige geschriften namelijk wel goed begrepen. De joodse misinterpretaties kunnen het christelijke geloof op geen enkele manier schaden, aldus Luther.⁶¹ De ontkrachting van de joodse Messias-opvatting beslaat in haar totaliteit bijna een derde van het hele werk. Luther beroept zich in deze passage veelal op geschriften uit het Oude Testament, te weten Genesis en boeken van de profeten Samuel, Jeremia, Haggai en Daniël. Vooral aan het gedachtegoed van deze laatstgenoemde wordt door Luther veel aandacht besteed. In het boek van Daniël wordt de profetie van de 70 weken beschreven. Dit zouden volgens een joodse interpretatie 70 jaarweken (490 jaren) zijn die door het joodse volk doorstaan moesten worden ‘voordat er aan hun overtredingen een einde komt en hun zonden zijn afgesloten,

---

⁵⁹ Ibidem, 56-57.

⁶⁰ Ibidem, 58.

⁶¹ Ibidem, 61-63.

voordat hun wangedrag is vergolden en eeuwige gerechtigheid is gebracht, voordat het profetisch visioen verzegeld is en het allerheiligste wordt gewijd.⁶² Luther geeft toe dat dit een lastig te interpreteren deel is, waarover niet veel met zekerheid gezegd kan worden. Wat wel met zekerheid gesteld kan worden volgens hem is dat die 70 weken voltooid zijn met de verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen in 70 n. Chr., waarna er geen weken meer overbleven voor de Messias om te komen. Hij moest dus wel vlak daarvoor al zijn verschenen, volgens Luther in de persoon van Jezus Christus. Dit wordt door de joden niet erkend.

Na de behandeling van deze 70 weken van Daniël noemt en ontkracht Luther tien vermeende grove joodse leugens, die alle betrekking hebben op de misvatting van wat in Genesis, Samuel, Jeremia, Haggai en Daniël over de Messias verkondigd wordt: ‘...und behalten also die Jüden von dem gantzen Spruch Gabriel kein wort das sie nicht zur lügen gemacht hetten.’⁶³ Vervolgens wijdt Luther nog een aanzienlijk kleiner deel van zijn boek aan alle leugens die de joden over Jezus Christus, zijn moeder Maria en christenen in het algemeen verspreiden. Opvallend is dat Luther zichzelf hierbij vergelijkt met Jezus en Johannes de Doper: alle drie zijn zij met hun correcte en onweerlegbare evangelie mikpunt van gruwelijke verwensingen door tegenstanders die hun gedachtegoed inhoudelijk niet kunnen overreden. De joden maken zich hieraan schuldig door Jezus te bestempelen als duivelse tovenaars en als hoerenzoon. Zij zouden zijn naam zelfs tot een Hebreeuws scheldwoord gemaakt hebben.

Eén van de laatste segmenten van Luthers betoog bevat de meest omstreden passages uit *Von den Juden und ihren Lügen*. Hierin brengt hij een advies uit over hoe de christenen om dienen te gaan met de joden. Luthers oplossing voor het probleem met de joden kent zeven componenten:

1. Synagogen en joodse scholen moeten in brand gestoken worden. Wanneer deze niet willen branden, moet men deze volledig met aarde bedekken ‘das kein Mensch ein stein oder schlacke davon sehe, ewiglich.’⁶⁴ Door Mozes aan te halen (Deut. 13:13) rechtvaardigt Luther deze maatregel: ‘wo eine Stad Abgötterey triebe, solt man sie mit feur gantz verstören und nichts davon behalten.’⁶⁵

---

⁶² Dan. 9:24.

⁶³ Luther, *Von den Juden und ihren Lügen*, 171-172.

⁶⁴ *Ibidem*, 196.

⁶⁵ *Ibidem*, 196.

2. Naast de synagogen en scholen moeten ook de huizen van de joden afgebrand en verwoest worden. Binnen die muren heerst immers dezelfde dwaalleer als in de synagogen en de joodse scholen. Joden moeten onder worden gebracht in simpele stallen, zoals zigeuners.
3. Alle joodse gebedenboeken en Talmoeleerboeken moeten worden afgenomen. Dat zijn namelijk de bronnen waaruit de joden hun afgoderij, leugens en laster leren.⁶⁶
4. Het moet rabbijnen op straffe van de dood verboden worden om te onderwijzen. Zij worden daarmee terecht uit hun ambt ontheven, omdat hetgeen zij verkondigen niet overeenkomstig met het woord van God is.
5. De joden moeten hun vrijheid inleveren en zij moeten een straatverbod krijgen. Ze hebben toch niets te zoeken in het openbare leven, want ze zijn immers geen handelaren, ambtenaren of iets dergelijks. Daarom moeten ze thuisblijven.⁶⁷
6. Woekeren moet voor joden verboden worden. Bovendien moet men de joden van hun waardevolle bezittingen ontdoen, want al hun contanten en sieraden van zilver en goud hebben zij gestolen met hun gewoeker.⁶⁸
7. Joden moeten zware arbeid verrichten. Ze zijn doorgaans immers te lui om te werken en profiteren daarbij veelvuldig van de christenen die wél werken.⁶⁹

Het resterende deel van *Von den Juden und ihren Lügen* bestaat uit een diepgaande intensivering van het joodse vijandbeeld. De Reformator haalt daarin alles uit de kast om de joden zo slecht mogelijk neer te zetten. Het beeld dat de joden naast de duivel de ergste vijand van de christenen zijn vormt in het laatste deel van het boek de hoofdgedachte. Concrete voorbeelden hiervan zullen hieronder volgen, wanneer Luthers werk wordt geanalyseerd met behulp van de framingtheorie van Benford en Snow. Het boek wordt beëindigd met een vergelijking tussen de joodse en de christelijke denkbeelden over de Messias. Ook dit slotstuk is erop gericht de joden weg te zetten als kettters die zich vijandig opstellen jegens het christendom. Volgens Luther zoeken de joden in hun Messias een moordenaar van de christenen, iemand zoals de profeet Mohammed: ‘wenn er ein Jüde, nicht ein Ismaelit, were, die Jüden hetten im lengest zum Messia angenommen.’⁷⁰

---

⁶⁶ Ibidem, 197.

⁶⁷ Ibidem, 198.

⁶⁸ Ibidem, 199.

⁶⁹ Ibidem, 202.

⁷⁰ Ibidem, 234.

De analyse: framing

Hoe verhoudt Luthers *Von den Juden und ihren Lügen* zich tot de framingtheorie van Benford en Snow? Het theoretisch kader van dit essay heeft de sociologen Benford en Snow en hun gedachten over framing geïntroduceerd. In dat deel van dit paper kwam naar voren dat een frame door hen beschouwd wordt als een denkkader van waaruit men interpretaties en percepties van de werkelijkheid vormt. Volgens Benford en Snow wordt dit denkkader voornamelijk bepaald door de groep of het milieu waarin een persoon zich begeeft. De door hen onderzochte groepen waren politieke of religieuze organisaties, waarvan geanalyseerd werd hoe de denkkaders van de groepsleden beïnvloed worden door de groep.

Een framingproces kent volgens de Amerikaanse wetenschappers drie stadia: *diagnostic framing*, *prognostic framing* en *motivational framing*. In de onderstaande tekstanalyse van *Von den Juden und ihren Lügen* zullen deze drie stadia de rode draad vormen. Er zal gekeken worden naar hoe vormen van *diagnostic*, *prognostic* en *motivational framing* terug te vinden zijn in Luthers anti-joodse geschrift.

De eerste stap in het beschreven framingproces van Benford en Snow is de constatering van een probleem in de samenleving, dat dient te worden opgelost. In *Von den Juden und ihren Lügen* komt duidelijk naar voren dat Luther de joden als een probleem voor de samenleving ziet. De titel van het werk verraadt dit eigenlijk al. In de inleiding van het boek draait Luther er niet omheen en noemt hij het probleem direct als de reden waarom hij het boek überhaupt heeft geschreven: ‘...weil ich erfahren, das die elenden heilosen Leute nicht auffhören auch uns, das ist, die Christen an sich zu locken, hab ich dis Büchlin lassen ausgehen.’⁷¹ In zijn totaliteit is *Von den Juden und ihren Lügen* eigenlijk een uitgebreide opsomming van alles wat het jodendom volgens Luther tot een probleem maakt in de Europees-christelijke samenleving van de zestiende eeuw. Deze opsomming is in de bovenstaande samenvatting van het werk reeds behandeld. Het is daarom nuttig om in deze analyse ook naar enkele stilistische kenmerken van Luthers boek te kijken.

Opvallend is bijvoorbeeld de vastberaden en zelfverzekerde wijze waarop Luther schrijft. Luther noemt de joden ‘die rechten Lügner und Bluthunde, die nicht allein die ganze Schrift mit iren erlogenen glosen, von anfang bis noch daher, on auffhören verkeret und verfelscht haben.’⁷² Door het hele boek heen doet Luther onophoudelijk uitspraken van deze aard. Bovendien komen Luthers vastberadenheid en anti-joodse gevoelens zelfs zeer

---

⁷¹ Ibidem, 1.

⁷² Ibidem, 31.

duidelijk naar voren in passages waarin men als lezer enigszins nog een greintje neutraliteit zou verwachten. De vier joodse redenen tot roem worden in de eerste helft van *Von den Juden und ihren Lügen* tweeledig door Luther uiteengezet. De redenen worden eerst geïntroduceerd en uitgelegd aan de lezer. Daarna volgen pas Luthers verwerpingen van die redenen tot roem. Telkens wanneer de Reformator overgaat tot een verwerping van één van de redenen vermeldt hij dit expliciet in de kantlijn (bijvoorbeeld: ‘Verlegung des ersten rhums der Juden’).⁷³ Luther laat zich echter tijdens de uitleg van de redenen tot roem al zo anti-joods uit, dat de uitleg en de verwerping van de redenen soms nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. Zo schrijft hij in de uitleg van de derde reden: ‘Es ist nicht zu sagen noch zu begreifen, welch ein storriger, ungezemer, verzweuelter Hohmut in dem Volck steckt durch dieses vorteil in inen erwachsen, das Gott selbst mit inen geredt hat.’⁷⁴ Mijns inziens valt dit te verklaren vanuit het gegeven dat het anti-judaïsme zo diep in Luthers denkkader geworteld zit dat hij de joden alleen maar als probleem kan zien. Hiermee is het stadium van *diagnostic framing* als zeer dominant te herkennen in *Von den Juden und ihren Lügen*.

Dit houdt echter niet in dat de tweede en derde stap uit het framingproces van Benford en Snow niet terug te vinden zijn in Luthers felste anti-joodse polemieken. De climax van *Von den Juden und ihren Lügen*, in de vorm van de zeven maatregelen die ten opzichte van de joden getroffen moeten worden, behelst de voornaamste illustratie van *prognostic framing* binnen het boek.⁷⁵ Bij *prognostic framing* worden volgens Benford en Snow oplossingen aangedragen voor het probleem dat bij *diagnostic framing* geconstateerd is. Naar mijn mening is er bij de zeventalige opsomming der maatregelen ten zeerste sprake van *prognostic framing*. Dit komt in de eerste plaats door het feit dat er bij de introductie van de oplossingen een omslag plaats vindt in Luthers werk. Bijna 200 pagina’s lang heeft Luther het over de joden als zijnde een probleem voor de samenleving. Maar dan vraagt hij zich op pagina 195 af hoe de christenen met dit probleem om moeten gaan. De Reformator beantwoordt die vraag zelf en leidt zijn antwoord in met de woorden ‘Ich wil meinen trewen rat geben.’⁷⁶ Het feit dat Luther zichzelf als raadgever opwerpt, is veelzeggend en voldoende om te onderstrepen dat hier een vorm van *prognostic framing* geïdentificeerd kan worden. De zeven oplossingen die door hem geopperd worden vormen een concrete bevestiging van deze gedachte.

---

⁷³ Ibidem, 8.

⁷⁴ Ibidem, 45.

⁷⁵ Voor de zeven maatregelen zie pagina 16.

⁷⁶ Ibidem, 196.

Tenslotte dient er ook onderzocht te worden of er contouren van *motivational framing* zichtbaar zijn in *Von den Juden und ihren Lügen*. Voor *motivational framing* geldt binnen Luthers boek min of meer hetzelfde als voor *diagnostic framing*. In tegenstelling tot *prognostic framing* zijn deze twee elementen namelijk niet op één specifieke plaats in het werk aan te wijzen. Hierboven werd al vermeld dat *Von den Juden und ihren Lügen* bijna in zijn geheel een vorm van *diagnostic framing* is. In mindere mate kan ditzelfde gezegd worden over *motivational framing* in het boek. Op veel verschillende plaatsen in het werk spreekt Luther de christelijke lezer adviserend of motiverend toe. De Reformator laat op de openingspagina van het werk immers al weten dat hij ‘unter denen erfunden werde die solchem giftigen furnemen der Jüden widerstand gethan, und die Christen gewarnet haben sich fur den Jüden zu hüten.’⁷⁷ Luthers adviezen aan de lezer zijn dan ook vooral waarschuwend van aard: ‘Darumb hüt dich lieber Christ, fur solchen verdampften Leuten, die Gott, in so tieffen geweln und lügen hat versincken lassen, das es alles eitel lügen, lestern und bosheit mit inen sein mus, was sie tun und reden.’⁷⁸

Wanneer *motivational framing* als directe vervolgstap op de oplossingen van *prognostic framing* wordt beschouwd, zien we dat Luther de christenen echter niet herhaaldelijk opdraagt de door hem voorgestelde maatregelen uit te voeren. Slechts eenmaal herhaalt hij vier van de zeven oplossingen kort.⁷⁹ Bovendien geeft hij ook bijna geen verdere uitleg bij zijn zeven maatregelen. Nadat hij de oplossingen opgenoemd heeft, richt Luther zich hoofdzakelijk op het verhefven van het anti-joodse vijandbeeld, zonder dat hij zijn oplossingen daar concreet bij betreft. Luther lijkt vooral verregaande antipathie jegens de joden bij zijn lezers op te willen roepen. Zijn oproep tot anti-joodse sentimenten presenteert hij vooral als zelfverdediging van het christelijke geloof. Omdat de joden dat geloof in zijn ogen buitensporig bedreigen, is eigenlijk alles gerechtvaardigd opdat ‘wir alle, der unleidlichen, teuffelischen Last der Jüden entladen werden.’⁸⁰ Tevens is de wij-vorm waarin Luther op meerdere plekken in *Von den Juden und ihren Lügen* spreekt wanneer hij zich concreet tot de christelijke lezer richt iets noemenswaardigs. Dit komt namelijk overeen met

---

⁷⁷ Ibidem, 1. Vertaling Süß, *Luthers theologisch testament*, 391: ‘onder diegenen zou willen worden gerekend, die weerstand bieden tegen dat giftige voornemen van de joden en die de christenen hebben gewaarschuwd om voor de joden op hun hoede te zijn.’

⁷⁸ Ibidem, 33.

⁷⁹ Ibidem, 222-223.

⁸⁰ Ibidem, 205. Vertaling Süß, *Luthers theologisch testament*, 481: ‘...wij (de christenen) bevrijd worden van de onverdraaglijke, duivelse last der joden ...’

het beeld van framing zoals dat door Benford en Snow geschetst wordt. Zij verklaren dat de mobilisatie van (potentiële) aanhangers een belangrijk element is binnen het framingproces.⁸¹

Conclusie

Laten we aan het eind van dit essay de balans opmaken. In het begin van deze scriptie is het concept framing geïntroduceerd en uitgelegd met nadruk op de framingtheorie van Robert Benford en David Snow. Hierbij is duidelijk geworden dat framing door hen gezien wordt als een proces waarbij het menselijk denken en de percepties van de werkelijkheid gevormd worden door het frame, het denkkader, van waaruit zij dit beleven en interpreteren. Binnen dit proces hebben de twee Amerikaanse sociologen drie essentiële stadia gedistingeerd: *diagnostic framing*, *prognostic framing* en *motivational framing*. We hebben geleerd dat deze achtereenvolgens het vaststellen van een probleem, het voorstellen van oplossingen voor het desbetreffende probleem en het motiveren of mobiliseren tot een uitvoering van die oplossingen inhouden.

Vervolgens stapten we van het theoretisch kader over naar de bredere middeleeuwse context van het anti-judaïsme. Hierin is uiteengezet dat er in de eeuwen voor Luther al sprake was anti-joodse sentimenten in Europa. Betrekkingen op onder meer de Kruistochten en de Zwarte Dood zijn hierbij ter illustratie aangevoerd. Deze paragraaf vormde de opmaat voor de daaropvolgende beschrijving van datgene wat relevant was in het voorstadium van Maarten Luthers *Von den Juden und ihren Lügen*. Enkele biografische facetten van Luther zijn hierbij de revue gepasseerd. Daarnaast zijn vooral de ontwikkeling van Luthers anti-joodse houding, zijn eschatologische gedachtegoed en het begrip *Turkishness* uitvoerig behandeld. We hebben gezien dat er discussie bestaat over de vermeende consistentie dan wel latere radicalisering van Luthers anti-joodse visie. Ook leerden we dat de *Turk* in Luthers eschatologische opvatting op verschillende manieren als aardse vertegenwoordigers van de Antichrist te boek stond.

Hierna volgde het belangrijkste deel van de scriptie. Daarin werd *Von den Juden und ihren Lügen* onderworpen aan een tweeledige tekstanalyse. In het eerste deel daarvan werd het boek uitgebreid samengevat. Daarbij is vooral antwoord gegeven op de vraag wat Luther in het werk zoal schreef over de joden en vanuit welk motief hij dat gedaan heeft.

Vervolgens is in deze scriptie getracht om het zestiende-eeuwse *Von den Juden und ihren Lügen* te analyseren met behulp van Benford en Snows twintigste-eeuwse theorie over

---

⁸¹ Snow & Benford, 'Ideology, Frame Resonance and Participation Mobilization', 198.

framing. Tekstanalyse heeft uitgewezen dat er in Luthers werk vormen van *diagnostic*, *prognostic* en *motivational framing* te herkennen zijn. Hierbij is uiteengezet welke elementen uit Luthers werk als vormen van *diagnostic*, *prognostic* of *motivational framing* aan te wijzen zijn en waarom. Wat daarbij opvallend was, was het feit dat in *Von den Juden und ihren Lügen* talloze vormen van *diagnostic* en *motivational framing* te herkennen zijn, terwijl er slechts op één plaats overduidelijk sprake is van *prognostic framing*. Dit laatstgenoemde framingstadium komt enkel aanbod wanneer Luther zijn zeven oplossingen voor de problemen met de joden aan de lezer presenteert. Verder schrijft hij gedurende het hele werk op uiteenlopende wijzen over de problemen die de protestanten van de joden ondervinden. Dat de joden dientengevolge op allerlei manieren als grootste vijanden van het christendom worden voorgesteld kan worden gezien als de motivatie tot uitvoering van de door Luther geopperde oplossingen.

In deze scriptie is Maarten Luthers felste anti-joodse geschrift geanalyseerd met behulp van een theorie van twee van de meest gelezen en geciteerde auteurs op het gebied van framing. Omwille van de tijd en ruimte is het daar wat betreft deze scriptie bij gebleven. Voor verder onderzoek zou ik het zeker aanraden om andere werken van Luther met behulp van dezelfde of vergelijkbare theorieën te analyseren. Denk daarbij aan de vijf andere anti-joodse werken van Luther die in dit essay kort genoemd zijn. Tevens is het ook zeer interessant om te onderzoeken of Luther in zijn anti-islamitsche of anti-katholieke werken op vergelijkbare wijze te werk is gegaan als het op framing aankomt.

Bibliografie

- Bainton, Roland, *Here I Stand: a Life of Martin Luther* (New York 1995).
- Bale, Anthony, *Feeling persecuted: Christians, Jews and images of violence in the middle ages* (Londen 2012).
- Barnes, Robin, 'Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500 – 1800', in: Bernard McGinn (red.), *The Encyclopedia of Apocalypticism. Volume 2: Apocalypticism in Western History and Culture* (New York 1998) 143-184.
- Bateson, Gregory, 'A Theory of Play and Fantasy', in: *A.P.A. Psychiatric Research Reports 2* (1955) 39-51.
- Benford, Robert D. & David A. Snow, 'Framing Processes and Social Movements', *Annual Review of Sociology* 26 (2000) 611-639.
- Bienert, Walther, *Martin Luther und die Juden. Ein Quellenbuch mit zeitgenössischen Illustrationen, mit Einführungen und Erläuterungen* (Frankfurt 1982).
- Boogert, C.J. van den, 'Het rolmodel van de Joden in de theologie van Maarten Luther', *Vrede over Israël* 52 (2008) 2, 12-16.
- Byrne, Joseph P., *Encyclopedia of the Black Death* (Santa Barbara 2012).
- Chazan, Robert, *In the Year 1096: The First Crusade and the Jews* (Philadelphia 1996).
- Chazan, Robert, *Medieval stereotypes and modern antisemitism* (Berkeley 1997).
- Cohen, Jeremy, *The friars and the Jews: the evolution of medieval anti-Judaism* (Ithaca 1982).
- Cutler, Alan Harris, *The Jew as ally of the Muslim: medieval roots of anti-semitism* (Indiana 1986).
- Dros, Lodewijk, 'Antisemitie stond aan wieg van Reformatie' (versie 7 november 2005), *Trouw*, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/article/detail/1711707/2005/11/07/Antisemitie-stond-aan-wieg-van-Reformatie.dhtml> (6 maart 2016).
- Entman, Robert M., 'Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm', *Journal of Communication* 43 (1993) 4, 51-58.
- Goffman, Erving, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of the Experience* (New York 1974).
- Housley, Norman, *Religious Warfare in Europe 1400 – 1536* (Oxford 2002).
- Joestel, Volkmar, *Martin Luther. Rebell und Reformator* (Wittenberg 1994).

- Lipton, Sara, *Dark mirror: the medieval origins of anti-Jewish iconography* (New York 2014).
- Luther, Maarten, *Von den Guten Werken* (Wittenberg 1520).
- Luther, Maarten, *Von den Juden und ihren Lügen* (Wittenberg 1543).
- Marty, Martin, *Martin Luther* (New York 2004).
- McGinn, Bernard, *De Antichrist: De geschiedenis van tweeduizend jaar aardse verdorvenheid* (Baarn 1996).
- Oberman, Heiko A., *Luther: Mens tussen god en duivel* (Kampen 1988).
- Perry, Marvin & Frederick M. Schweitzer, *Anti-Semitism: Myth and Hate from Antiquity to Present* (New York 2002).
- Rusconi, Roberto, 'Antichrist and Antichrists', in: Bernard McGinn (red.), *The Encyclopedia of Apocalypticism. Volume 2: Apocalypticism in Western History and Culture* (New York 1998) 287-325.
- Scheufele, Dietram A., 'Framing as a theory of media effects', *Journal of Communication* 49 (1999) 1, 103-122.
- Schilling, Heinz, *Martin Luther: Rebell in einer Zeit des Umbruchs* (München 2014).
- Snow, David A. e.a., 'Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation', in: *American Sociological Review* 51 (1986) 4, 464-481.
- Snow, David A., & Robert D. Benford, 'Ideology, Frame Resonance and Participation Mobilization', in B. Klandermans, H. Kriesi, & S. Tarrow (Red.): *International Social Movement Research Volume I. From Structure to Action. Comparing Social Movement Research across Cultures* (Greenwich 1988) 197-217.
- Stern, Sema, *Josel von Rosheim. Befehlshaber der Judenschaft im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation* (München 1959).
- Süss, René, *Luthers theologische testament: Over de joden en hun leugens. Inleiding, vertaling, commentaar* (Amsterdam 2010).
- Süss, René, *Luther, een sympathieke potentiaat* (Amsterdam 2012).

VERKLARING KENNISNEMING REGELS M.B.T. PLAGIAAT

Fraude en plagiaat

Wetenschappelijke integriteit vormt de basis van het academisch bedrijf. De Universiteit Utrecht vat iedere vorm van wetenschappelijke misleiding daarom op als een zeer ernstig vergrijp. De Universiteit Utrecht verwacht dat elke student de normen en waarden inzake wetenschappelijke integriteit kent en in acht neemt.

De belangrijkste vormen van misleiding die deze integriteit aantasten zijn fraude en plagiaat. Plagiaat is het overnemen van andermans werk zonder behoorlijke verwijzing en is een vorm van fraude. Hieronder volgt nadere uitleg wat er onder fraude en plagiaat wordt verstaan en een aantal concrete voorbeelden daarvan. Let wel: dit is geen uitputtende lijst!

Bij constatering van fraude of plagiaat kan de examencommissie van de opleiding sancties opleggen. De sterkste sanctie die de examencommissie kan opleggen is het indienen van een verzoek aan het College van Bestuur om een student van de opleiding te laten verwijderen.

Plagiaat

Plagiaat is het overnemen van stukken, gedachten, redeneringen van anderen en deze laten doorgaan voor eigen werk. Je moet altijd nauwkeurig aangeven aan wie ideeën en inzichten zijn ontleend, en voortdurend bedacht zijn op het verschil tussen citeren, parafaseren en plagiëren. Niet alleen bij het gebruik van gedrukte bronnen, maar zeker ook bij het gebruik van informatie die van het internet wordt gehaald, dien je zorgvuldig te werk te gaan bij het vermelden van de informatiebronnen.

De volgende zaken worden in elk geval als plagiaat aangemerkt:

- het knippen en plakken van tekst van digitale bronnen zoals encyclopedieën of digitale tijdschriften zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het knippen en plakken van teksten van het internet zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het overnemen van gedrukt materiaal zoals boeken, tijdschriften of encyclopedieën zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het opnemen van een vertaling van bovengenoemde teksten zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het parafaseren van bovengenoemde teksten zonder (deugdelijke) verwijzing: parafrasen moeten als zodanig gemarkeerd zijn (door de tekst uitdrukkelijk te verbinden met de oorspronkelijke auteur in tekst of noot), zodat niet de indruk wordt gewekt dat het gaat om eigen gedachtengoed van de student;
- het overnemen van beeld-, geluids- of testmateriaal van anderen zonder verwijzing en zodoende laten doorgaan voor eigen werk;
- het zonder bronvermelding opnieuw inleveren van eerder door de student gemaakt eigen werk en dit laten doorgaan voor in het kader van de cursus vervaardigd oorspronkelijk werk, tenzij dit in de cursus of door de docent uitdrukkelijk is toegestaan;
- het overnemen van werk van andere studenten en dit laten doorgaan voor eigen werk. Indien dit gebeurt met toestemming van de andere student is de laatste medeplichtig aan plagiaat;
- ook wanneer in een gezamenlijk werkstuk door een van de auteurs plagiaat wordt gepleegd, zijn de andere auteurs medeplichtig aan plagiaat, indien zij hadden kunnen of moeten weten dat de ander plagiaat pleegde;
- het indienen van werkstukken die verworven zijn van een commerciële instelling (zoals een internetsite met uittreksels of papers) of die al dan niet tegen betaling door iemand anders zijn geschreven.

De plagiaatregels gelden ook voor concepten van papers of (hoofdstukken van) scripties die voor feedback aan een docent worden toegezonden, voorzover de mogelijkheid voor het insturen van concepten en het krijgen van feedback in de cursushandleiding of scriptieregeling is vermeld.

In de Onderwijs- en Examenregeling (artikel 5.15) is vastgelegd wat de formele gang van zaken is als er een vermoeden van fraude/plagiaat is, en welke sancties er opgelegd kunnen worden.

Onwetendheid is geen excuus. Je bent verantwoordelijk voor je eigen gedrag. De Universiteit Utrecht gaat ervan uit dat je weet wat fraude en plagiaat zijn. Van haar kant zorgt de Universiteit Utrecht ervoor dat je zo vroeg mogelijk in je opleiding de principes van wetenschapsbeoefening bijgebracht krijgt en op de hoogte wordt gebracht van wat de instelling als fraude en plagiaat beschouwt, zodat je weet aan welke normen je je moeten houden.

Hierbij verklaar ik bovenstaande tekst gelezen en begrepen te hebben.
Naam:
Studentnummer:
Datum en handtekening:

Dit formulier lever je bij je begeleider in als je start met je bacheloreindwerkstuk of je master scriptie.

Het niet indienen of ondertekenen van het formulier betekent overigens niet dat er geen sancties kunnen worden genomen als blijkt dat er sprake is van plagiaat in het werkstuk.